

Patriarchalinė šeima

Sunku tiksliau nustatyti, kada mūsų krašte atsirado patriarchatas, bet tikriausiai jis susijęs su lydininės bei ariamosios žemdirbystės atsiradimu ir plitimu, nes pagrindinė darbo jėga tuo metu buvo vyrai. Patriarchatas Lietuvoje formavosi ypač sparčiai, plintant ariamajai žemdirbystei su traukiamąja gyvulių jėga, metaliniams darbo įrankiams, geležiniam noragui, dalgiui, pjautuvui, ir išgalėjo žalvario amžiaus viduryje. Vyras šeimoje šiuo metu buvo jau svarbesnis už moterį. Tačiau kadangi mūsų krašte svarbiausias verslas buvo žemdirbystė, o gyvulininkystė buvo tik pagalbinis, moters darbas buvo gana svarbus. Vyras buvo nepakeičiamas žemės dirbėjas, t. y. lydimų ruošėjas, artojas, akėtojas, taip pat kūlėjas, tačiau moteris nebuvo išstumta iš ūkio veiklos. Ant jos pečių gulė sunkūs ravėjimo ir derliaus nuėmimo darbai, be to, jai teko ir linus bei kanapes sėti, auginti, rauti, kulti, apdirbti jų pluoštą, pagaliau verpti ir austi. Moterims priklausė ir prižiūrėti gyvulius, melžti karves, prausti ir kirpti avis. Moteris buvo gerbiama kaip vaikų motina, augintoja ir auklėtoja, taip pat švento namų židinio ugnies prižiūrėtoja.

Nepaisant to, moteris buvo laikoma menkesne ir žemesne už vyrą. Tai ypač atsispindi tautosakoje. Plačiai Lietuvoje žinomi priežodžiai ir patarlės, nusakantys moters proto ir darbų menkavertiškumą. Vienas jų, sakantis, kad moters ilgas plaukas, trumpas protas, tarsi rodo moters protinį menkavertiškumą palyginti su vyro protu. Kitais atvejais pripažįstamas moters gebėjimas rasti išeitį iš keblios padėties. Tada sakydavo, kad jei žmogus, atseit vyras, sugalvoti negali, tai gal velnias galįs, o jei ir velnias rasti išeities negalįs, tai boba galinti. Taigi nenorom pripažįstama moters proto viršenybė. Yra ir

kitų posakių. Sakoma: Ožka ne galvijas, boba ne žmogus. Arba – boba ne žmogus, o velnias. Dažnai besiginčijantys vyrai sakydavo, kad to ar ano kalba kaip bobos, tai yra neprotinga. Tokių pavyzdžių galima rasti nemažai. Vienoje iš mįslių sakoma: „Eina kaip žmogus, kalba kaip žmogus, dirba kaip žmogus, o ne žmogus“. Atsakymas – boba. Arba: „Ką boba padarys, nei velnias neišardys“¹.

Dažnai vyras be moters svarbesnių žygių negalėjo atlikti, jis klausdavo žmonos. Todėl neatsitiktinai buvo sakoma, kad vyras – šeimos galva, o moteris – kaklas, ji pasuka galvą teisinga kryptimi. Pasakose vyras nesugeba išspręsti svarbesnių gyvenimo reikalų be moters patarimo. Pavyzdžiui, pasaka apie rastą pupą vyro, kuris nežinojo, ką su ja daryti. Pati – boba – pataria pupą pasodinti po lova. Pupa užauga iki lovos. Vyras – diedas – vėl klausia pačią, ką daryti. Pati liepia praplėsti lovą. Kai pupa užauga iki lubų, pats vėl nežino ką daryti, klausia pačią, kuri liepia praplėsti lubas. Šitaip pupa užauga iki dangaus. Pats su pačia užlipa į dangų ir pamato, kas ten dedasi. Panašių pasakų yra įvairių variantų. Jose aiškiai atsispindi ne tik moters sumanumas, bet ir matriarchato reliktai².

Didžioji patriarchalinė šeima suklestėjo II tūkstantmetyje prieš Kristų. Lietuvių didžiąją šeimą randame minimą *Prūsų teisyne*. Vėliau Casparas Hennenbergeris (XVI a.) rašė, kad kai kur Mažojoje Lietuvoje žmonės dar gyvena didelėmis šeimomis, susidedančiomis iš 20–40 narių, kurios maitinosi bendrai. Theodoras Lepneris (XVII a.) nurodo, jog Prūsijoje kai kurie lietuviai dar gyvendavę didelėmis šeimomis. Šiaurvakarinėje (Kuršo pasienyje) bei pietinėje Lietuvos dalyje ir kitur XIX šimtmečio viduryje dar kai kur buvo galima aptikti didžiosios šeimos tradicijų. Bet tai jau nebuvo pirmykščio pavidalo didžiosios šeimos, o tik drauge gyvenantys keli vienos kartos neišsidaliję broliai.

Archajinė didžioji lietuvių šeima susidėjo iš 2–3 kartų daugelio monogaminių šeimų. Tokios šeimos nariai dirbdavo drauge. Darbą

¹ E. Dulaitienė (Glemžaitė), *Kupiškėnų senovė*, p. 355.

² Iš autorės užrašų.

dalydavosi vyrai ir moterys, nelygu amžius ir jėga. Visi šeimos nariai gyvendavo viename dideliame name, dažniau keliuose nameliuose ar atskirose klėtyse, esančiuose viename kieme. Visas turtas, maisto atsargos, drabužiai, darbo įrankiai būdavo bendri. Didžiosios šeimos galva būdavo vyriausiasis vyras; jis turėjo labai plačias teises: valdė ūkį, turtą ir tvarkė šeimą, buvo atsakingas už šeimos narių elgesį. Svarbesniais reikalais šeimos galva tardavosi su nuolatine vyrų taryba. Jei šeimos galva tinkamai neatlikdavo savo pareigų, vyrų taryba galėjo jį nušalinti. Didžiojoje šeimoje svarbią vietą užėmė šeimos galvos žmona, paprastai vadinama vyriausiąja motina, arba motinėle. Jos pareiga buvo vadovauti namų ūkio darbams, rūpintis namų tvarka, maisto gaminimu, drabužiais. Be to, ji turėjo prižiūrėti namų židinį, saugoti religinius ir apskritai tradicinius papročius, atsakyti už nedorovingą moterų elgesį, žiūrėti, kad jos, ypač marčios, gyventų taikiai. Visi privalėjo motinėlės klausyti ir ją gerbti.

Patriarchalinėje šeimoje vyrai turėjo daugiau teisių negu moterys. Jie privalėjo rūpintis materialine ir moraline kolektyvo gerove, visi nelaimėje vieni kitiems padėti.

Tarpusavio bei giminytės ryšiams pavadinti lietuviai turėjo gausią terminologiją: šešuras – vyro tėvas, anyta – vyro motina, dieveris – vyro brolis, vyro sesuo – moša, marti – sūnaus žmona, jaunamartė – neseniai vedusio sūnaus žmona, žentas – dukters vyras, laigonas – žmonos brolis, intė, arba laigonė, – žmonos sesuo, avynas – dėdė iš motinos pusės, ava – teta – motinos sesuo, gimdyvė – šešauinkė. Giminiuodavosi žmonės iki penktos kartos. Tai giminytė, susieta kraujo ryšiais. Pagal santuokas susidarydavo gentytė, arba svainytė.

Didžiojoje šeimoje buvo paprotys priglausti ir globoti neturinčius prieglaudos senius. Seniai buvo gerbiami, mirusieji laidojami su reikiamomis apeigomis, nes antraip persekiosią gyvuosius palikuonis.

Pagal paprotinę nerašytą teisę ir Lietuvos Statutą tėvui mirus su motina likusiems vaikams giminės skirdavo globėją. Vaikai būdavo imami globoti ir tada, kai motina turėdavo blogą vardą. Motinai

antrą kartą ištekėjus, vaikų globėju tapdavo antrasis vyras – vaikų patėvis. Mirus motinai ir vaikų tėvui vedus kitą žmoną – vaikams pamotė, ši privalėjo auginti ir prižiūrėti ne tik savo, bet ir vyro vaikus, tačiau dažnai juos skriausdavo. Tai atsispindi gausioje tautosakoje apie pamotę raganą ir sunkią našlaičių dalią.

Patriarchalinės visuomenės šeima buvo monogaminė. Ji turėjo garantuoti žmonos ištikimybę vyrui ir neabejotiną vaikų kilmę iš tėvo. Tikrai tokie vaikai, ypač sūnūs, buvo laikomi būsimaisiais namų dievų garbintojais, protėvių papročių saugotojais. Neteisėtus vaikus ir jų motinas pradėta smerkti ir bausti. Merginos, praradusios skaistybę, buvo išjuokiamos, žeminamos šeimos ir bendruomenės akyse. Tokią merginą baudė ne tik tėvai, bet ir visi pažįstami bei draugai. Tėvai barė, mušė rykštėmis, jaunimas niekino (vakaruškose niekas jos nekviesdavo šokti, tepė veidą bei drabužius suodžiais, dėjo ant galvos virkščių vainiką, jos namų duris tepė degutu). Į vaikinio nusižengimą skaisybei buvo žiūrima atlaidžiai.

Kaip buvo baudžiamos skaisybę praradusios merginos, daugiausia žinių teikia senosios legendos bei rašytiniai šaltiniai. Pavyzdžiui, senų senovėje vaidilutė, praradusi skaisybę, buvo arba gyva sudeginama, arba gyva užkasama į žemę, arba paskandinama maiše, įdėjus akmenų, drauge su katinu, šuniu ir gyvate. Skandinti veždavo vežime, pakinkytame dviem juodomis karvėmis. Vėlesniais laikais doroviškai nusižengusiuosius bausdavo teismai. Antai 1687 metais Ukmergės teismas vietoj mirties bausmės Januškienei, meilikavusiai su Albertu Breimeriu, priteisė stovėti tris dienas pririštai prie gėdos stulpo ir keturis šventadienius keturiose bažnyčiose per pamaldas gulėti kryžiumi. Albertui Breimeriui buvo priteista viešai miesto aikštėje įkirsti 100 rykščių. Plungėje dar apie 1880 metus valsčiaus valdžia dorovei nusižengusią merginą iš kalėjimo į turgaus aikštę įkirsti rykščių veždavo turgaus dieną numirėliams vežti skirtu vežimu, lydėjo raudonai apsirengęs budelis ir saugojo du vyrai, kad ši iš gėdos nepabėgtų.

Didžiosios šeimos išnyko, bet kai kur išliko paprotys gyventi neišsidalijus. Kaip tokios šeimos atrodė XIX amžiuje, žinių patei-

kė Jonas Vitortas³. Pasak autoriaus, neišsidalijusios šeimos tradicijų XIX amžiaus pabaigoje buvo išlikę Šiaulių ir Panevėžio apskrityse. Šeima susidėjo iš šeimos tėvo ir jo žmonos, vedusių ir nevedusių sūnų, ištėkėjusių ir netekėjusių dukterų, dažnai priimtų giminių. Visa šeima gyveno viename name, bendrai dirbo, maitinosi. Juos jungė bendras ūkis bei žmonių solidarumas. Visas turtas – žemė, trobos, darbo įrankiai, gyvuliai, javų ir maisto atsargos, linai, vilnos – buvo bendras. Kiekvienas šeimos narys turėjo asmeninio turto, paties laisvu laiku užsidirbto, gauto dovanų arba rasto.

Šeimos vyriausiasis turėjo plačias teises tvarkyti turtą, ūkį ir bendrus reikalus. Jis valdė ūkį nuo nieko nepriklausomas: parduodavo, pirkdavo, sudarydavo sutartis, skolindavo ir panašiai. Niekas neturėjo teisės kontroliuoti, nes visi žinojo, kad jis dirba visų gerovei. Svarbiems reikalams aptarti rinkdavosi šeimos taryba, bet ji turėjo tik patariamąjį balsą. Šeimos vyriausiasis atstovavo šeimai valdžios reikaluose, kuopose ir kitur. Jis mokėdavo valdžiai mokesčius, atiduodavo prievoles, atsakydavo už šeimos narių nusižengimus, tačiau neturėjo teisės bausti šeimos narių, varžyti tėvų ir suaugusiųjų laisvės. Jo valdžia rėmėsi daugiau pagarba, meile, pasitikėjimu. Šeimos vyriausiasis privalėjo rūpintis žmonių morale, garbe, gerove. Jei jis elgdavosi negerai, skriausdavo šeimos narius, jie skųsdavosi kaimo kuopos teismui arba valsčiui, kur būdavo paskiriamas kitas šeimos vyriausiasis.

Kitas neišsidalijusios šeimos asmuo buvo vyriausiojo žmona. Jos žinioje buvo moterų ūkis, tvarka namuose, maisto ruošimas, rūpinimasis drabužiais, daržais. Ji skirstydavo namų darbus moterims. Vyriausioji šeiminkė turėjo atsakyti už moralinį moterų ir merginų elgesį, nors jų bausti neturėjo teisės. Ji privalėjo rūpintis, kad vaikai įgytų religijos pagrindus ir mokėtų lietuviškai skaityti. Šeiminkės žinioje buvo pieno produktai, naminiai paukščiai, galvijai, daržovės, vaisiai, uogos, asmeninis moterų uždarbis. Gera šeiminkė buvo visų šeimos moterų gerbiama.

³ J. Witort, *Zarysy prawa zwyczajowego ludu litewskiego*, Lwów, 1898, s. 29.

Kitų šeimos narių pareigos ir teisės priklausė nuo amžiaus ir lyties. Vyrai turėjo daugiau teisių negu moterys. Tačiau nė vienas teisiniu atžvilgiu nebuvo varžomas. Visi buvo lygūs, turėjo teisę išvykti, užsiimti amatu, verstis prekyba ir kita. Vedusieji ypatingų privilegijų neturėjo. Ligoniai buvo globojami. Visi suaugę vyrai dalyvaudavo pasitariuose, turėjo teisę patarti. Kiekvienas privalėjo dirbti pagal išgales.

Moterų teisės buvo beveik tokios pat kaip ir vyrų, nors turto teisės apribotos. Tačiau kraitis buvo visiška jų nuosavybė. Už vyrų išleidžiamoms našlėms būdavo duodama lyg ir kokia pasoga natūra, pavyzdžiui, 5–10 pūrų rugių, po kelis pūrus miežių, žirnių ir kita. Šeimoje kiekviena moteris turėjo savo darželį daržovėms, savo paukščius, galvijus, kuriuos tvarkė pagal savo norą.

Neišsidalijusios šeimos moterų pareiga buvo padėti vyriausiajai šeimininkei, jos klausyti, gerbti, rūpintis namų ūkiu, padėti vyrams dirbti lauko darbus. Moterų tarpusavio nesantaika, ypač marčių su anytomis, dažnai šeimas ardė. Tačiau šeimos dalijimuisi turėjo pritari kiti jos nariai.

Neišsidalijusių šeimų XIX amžiaus antroje pusėje Lietuvoje buvo reta. Daugiausia žmonės gyveno mažomis šeimomis. Kartais visas kaimas būdavo giminės, vadinosi ta pačia pavarde. Nėra abejojimo, kad toks kaimas kilo iš išsidalijusių didelių šeimų. Tokių kaimų gyventojai gražiai sugyvendavo, būdavo solidarūs. Tačiau išliko ir gimininio keršto paprotys. Pavyzdžiui, Kaltinėnų parapijoje, Telšių pavieta, kuopų teismas 1888 metais teisė susimušusius tos pačios pavardės giminaičius. Nugalėtojai sunaikino nugalėtųjų turtą „kaip vokiečiai“. Jie sukapojo langus, duris, grindis, baldus, sugriovė krosnis, išvartė tvoras, sudaužė indus, iškirto vaismedžius, agrastų ryškėtimis primušė moteris ir vaikus, paleido savo kiaules į nugalėtųjų bulves⁴. Raguvos kaime, Ukmergės valsč., Barauskai 1890 metais, nugalėję užpultus Aleliūnus, sunaikino jų turtą, sužeidė kiaules, iškirto 34 vaismedžius⁵. Tokių susipykimų pasitaikydavo ir vėliau: net

⁴ *Kaltinėnų valstiečių teismo knygos 1888 m.*, nr. 118.

⁵ J. Witort, *Zarysy prawa zwyczajowego...*, s. 29.

XX amžiuje. Apie 1935 metus Miliūnų kaime, Breslaujos apskrityje, susipešė dveji giminės dėl santuokos prieš jaunojo tėvų valią.

Lietuvos kaimuose ilgai gyvavo paprotys priimti našlaičius į šeimą; jie buvo laikomi tikraisiais šeimos nariais, tačiau be paveldėjimo teisės. Taip pat ilgai gyvavo paprotys nepajėgius vienišus senelius priimti į šeimą, čia jie buvo prižiūrimi ir maitinami. Jiems būdavo suteikiama vadinamoji „malonės duona“. Susirgus ar mirus naujagimio motinai, kūdikį maitindavo kitos moterys, turinčios maitinamus kūdikius. Užaugęs vaikas gerbdavo ir mylėdavo jį maitinusią moterį.

Niekas nedrįsdavo išvaryti iš namų nedarbingų žmonių. Senovės Lietuvoje nebuvo elgetų, nes nepajėgūs dirbti būdavo priglaudžiami šeimose.

Petras Dusburgietis (XIV a.), rašydamas apie prūsų stambeldystę ir apeigas bei papročius, pažymi, kad „jų krašte niekam neleidžiama elgetauti, pavargėliai laisvai vaikšto nuo namo prie namo ir nesidrovėdami valgo kada tinkami“⁶.

Neišsidalijusių šeimų XX amžiaus pradžioje išliko ekonomiškai ir kultūriškai atsilikusiam Vilniaus krašte. Apie tai žinių, sukaupusių 1925 metais, pateikia Cezarja Baudouin de Courtenay-Ehrenkreutzowa; ji nurodo, kad siekimas neskaldyti šeimos rėmėsi sena tradicija, kurios tikslas – neskaldyti žemdirbių darbinės energijos. Žemdirbio pasaulėžiūra, būdingas tikėjimas, kad tradicinę didžiąją šeimą siejantis gyvųjų žemdirbių ir tolimų bei artimesnių mirusių prosenių ryšys neturi būti nutrauktas. Taigi agrarinis kultas šeimose susipynė su mirusiųjų kultu, kilusiu iš tikėjimo, kad šeimos mirusieji nuolat globoja sodybas ir laukus. Tai tikras agrarinių bendruomenių mitologijos kūriny. Jis susiklostė didžiosiose šeimose, glaudžiai susijusiose su tam tikru dirbamos žemės plotu, paveldimu iš kartos į kartą. Žemė buvo konkretus didžiosios šeimos saitas, į nepertraukiamą grandinę susiejęs mirusiųjų ir gyvųjų šeimas, tartum aiškus liudininkas ryšio tų žemdirbių, kurie šią žemę dirbo praecityje, su

⁶ Petras Dusburgietis, *Prūsijos žemės kronika*, parengė R. Batūra, Vilnius, 1985, p. 89.

tais, kurie ją dirba šiandieną⁷. Žodžiu, žemė, sodyba, šeima visais amžiais palaikė lietuvių šeimose sakralinį prosenių ir palikuonių ryšį; tai atsispindi ne tik šeimyninėse, bet ir kalendorinėse apeigose. Minėti vaizdiniai padėjo didžiųjų šeimų tradicijoms išlikti ilgesnį laiką ne tik Lietuvoje, bet ir kituose žemdirbių kraštuose.

Vilniaus universiteto etnografinė ekspedicija 1959 metais didžiosios šeimos pėdsakų aptiko Dieveniškų apylinkėse. Nustatyta, kad kai kuriose šeimose broliai nesidalydavo žemės ir ūkio, bet visi, vedę ir nevedę, su vaikais ir vaikiaičiais gyvendavo drauge su tėvais. Jie visi tilpdavo viename dviejų galų name: vienas galas priklausydavo vienam broliui, kitas – kitam. Priemenė ir kamara būdavo bendros. Žemė, gyvuliai ir darbo įrankiai taip pat būdavo bendri. Vyresnysis brolis tvarkydavo viso ūkio reikalus. Jo žmona prižiūrėjo moterų darbus.

Apie XIX amžiaus pabaigą kai kurių didelių šeimų reliktvų buvo ir Jaciūnų bei netolimame Rimašių kaime. Su vedusiojo, paprastai brolio, šeima gyvendavo tėvai, nevedę broliai ir netekėjusios seserys.

Jurgio Dovydaičio nurodymu, XIX amžiuje Verbyliškių kaime (Jiezno apylinkėse) Naujokų šeimoje gyveno abu seni tėvai ir keturi sūnūs su šeimomis. Vienas iš tokios šeimos turėjo eiti baudžiąvą Jiezno dvare⁸. Šeimos galva buvo tėvas, kuriam mirus jo vietą užėmė vyriausiasis sūnus. Jis nurodydavo visiems darbus, sprendavo ginčus. Nevedę sūnūs ir po vedybų labai sutarė. Nesutarė tik jų žmonos⁹. Tokios šeimos moterys dirbdavo pasavaičiui: viena visą savaitę virdavo maistą, kita ruošdavosi apie gyvulius: šerdavo kiaules, melždavo karves. Vasarą į ganyklas karvių melžti eidavo visos. Taip visa namų apeiga vis pasavaičiui: virti, šluoti, plauti. Drabužius lopydavo, skalbdavo kiekviena sau¹⁰.

⁷ C. Baudouin de Courtenay-Ehrenkreutzowa, „Kilka uwag i wiadomości o etnografiji województwa Wileńskiego“, *Wilno i ziemia Wileńska*, t. 1, Wilno, 1930, s. 174 ir kt.

⁸ J. Dovydaitis, „Didžiosios šeimos ir kitokie atsiminimai“, *Kraštotyra*, Vilnius, 1978, p. 94.

⁹ Ten pat, p. 95.

¹⁰ Ten pat, p. 96.